

KRYOLITEN OG STATEN

Af kontorchef *P. P. Sveistrup*

Et hundredårsminde. 1856 – 5. marts – 1956

Den 5. marts 1856 gav staten for første gang tilladelse til, at der sendtes et privat skib til Ivigtut for at hente en last kryolit, og dermed indleddes det nu hundredårige samarbejde mellem den danske stat og private erhvervsinteresser vedrørende udnyttelse af kryoliten; dette samarbejde har som bekendt været af meget stor betydning for hele det danske arbejde i Grønland, idet der gennem kryolitafgifterne skaffedes et gennem flere menneskealdre nødvendigt økonomisk grundlag for det omfattende undervisnings- og sundhedsmæssige, humane og kulturelle arbejde, der er udført.

Kryolit, der efter hvad vi ved ikke findes i brydeværdig renhed andre steder i verden end ved Ivigtut,*) havde længe været kendt af grønlænderne.

Den første officielle meddelelse i Danmark om den grønlandske mineralkryolit gaves i 1795 af den danske læge *Schumacher*, og den første anseelige mængde blev hjemtaget af den østrigske mineralog *Giesecke* i forbindelse med hans syvårige rejse til Grønland 1807-14. Den første nøjagtige analyse blev udført i 1823 af den svenske kemiker *Berzelius*; men i den første halvdel af århundredet fandt mineralet ikke praktisk anvendelse.

Først i vinteren 1851-52 underkastede den unge polytekniske kandidat *Julius Thomsen* den prøve, *Giesecke* havde hjembragt, en kemisk undersøgelse og konstaterede, at kryolit ved behandling med kalksalte kunne adskilles, således at værdifuld natron (soda) og lerjord kunne udvindes, hvorfor han indgav ansøgning om patent.

Den 23. januar 1853 gav kongen *Julius Thomsen* for et tidsrum af 10 år eneret til i Danmark at fremstille natron og lerjords præparater ved behandlingen af kryolit med kalk og kalksalte efter en af ham nærmere angiven metode på den betingelse, at han inden eet år fra bevillingens dato havde bragt metoden i anvendelse og for resten af eneretstiden vedblev dermed. Hermed var grundlaget for en fabriksmæssig anvendelse af kryolit skabt.

Under den almindelige opgangsperiode omkring midten af århundredet med voksende erhvervsmæssig interesse for Grønland fik købmand *I. H. Lundt* i 1850 tilladelse

*) Derimod fremstilles syntetisk kryolit i udlandet, og der anvendes meget betydelige mængder af dette i konkurrence med naturkryoliten.

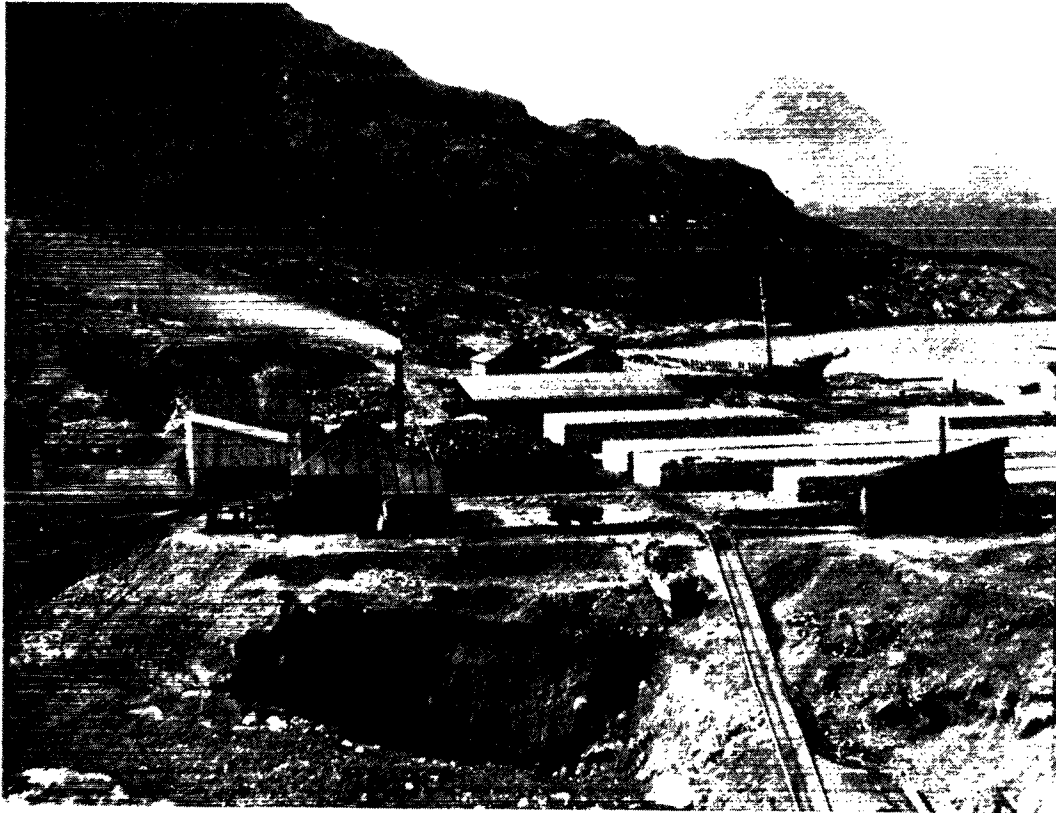
til at sende et skib til Grønland for at søge efter værdifulde mineraler. Efter at være kommet hjem fra denne rejse fik han den 17. juli 1851 en ny tilladelse, dels til en rejse i 1851 med et af ham selv fragtet skib og dels til indtil 1860 afgiftsfrit at anlægge og drive mineralske miner på steder, hvor der ikke allerede var minedrift ved Den kongelige Handel, og for så vidt koncessionshaverens miner var i drift inden udgangen af året 1854. Under opholdet i Grønland skulle Lundts ekspeditioner være underkastet inspektørens bestemmelser. Der måtte ikke tages stedfødte i ekspeditionernes tjeneste, og der måtte ikke finde »nogen som helst Slags Kjøb, Salg eller Omtusking Sted, navnlig af Spirituosa enten fra Landet eller paa Havet alt under Straf af Mulkt og Varernes Confiskation foruden Tabet af den førerhandlede Tilladelse.«

På denne basis foretog Lundt en ny ekspedition, fra hvilken han vendte tilbage i 1852. Resultatet var ikke opmuntrende, og især beklagede Lundt sig over, at det ville være meget bekosteligt at skulle medtage så mange arbejdere som nødvendigt, såfremt minedrift etableredes. Han androg derfor den 29. oktober 1852 om, at koncessionen måtte blive udvidet til at gælde i 50 år; subsidiært var han indforstået med, at de miner, der efter 20 år var i drift, belastedes fra den tid med en afgift til staten, som dog ikke måtte overstige 2 % af indtægterne.

Denne henvendelse forelagdes den specielt sagkyndige dr. *Rink*, der i en skrivelse af 2. december 1852 ubetinget frarådede at udvide koncessionen som ønsket og udtalte, at Lundt kunne have fået de samme oplysninger meget billigere ved at spørge de sagkyndige eller i alt fald ved blot at lade en bjergværkskyndig berejse Grønland. Ved at give den ønskede koncession på 50 år med ret til brydning af mineraler, der endnu ikke var fundet, ville man give Lundt en ganske urimelig position i det grønlandske arbejde, og han indstillede derfor, at andragendet afsloges.

I slutningen af sin skrivelse oplyser *Rink*, at der forelå en ansøgning fra en polytekniker *Thomsen* om eneret til at benytte den i Sydgrønland forekommende »saakaldte Kryolith forsaavidt samme maatte kunne erholdes fra Grønland uden betydelige Omkostninger. Det vilde kun lade sig gøre forsaavidt Mineralets Tilvejebringelse kunde blive en privat Entreprise for Folk i Grønland ligesom Blyanten ved Omenak.«

Den 10. januar 1853 svarede Indenrigsministeriet Lundt, at sålænge der ikke »foreligger positive Data for en virkelig Bjergværksdrift med nogen Udsigt til Fordel kan forventes tilvejebragt i Grønland, hvilke Ministeriet efter de indkomne Beretninger ej kan antage nu at være tilstede«, kan andragendet ikke imødekommes. Såfremt det skulle lykkes Lundt at sætte bjergværksdrift i gang på basis af den foreliggende koncession, ville han altid kunne stole på, »at den danske Regjering ej vil foreskrive saadanne Betingelser, hvorved Frugten af reelle produktive Foretagender skulde blive utilbørligen indskrænket for den, der med Flid og Opofrelse har fremkaldt samme indenfor Monarkiets Grænser.«

Udsigt over pladsen ved Ivigtut 1869.

Kort tid efter, at Julius Thomsen havde fået sit patent af 23. januar 1853 vedrørende industriel anvendelse af kryolit, anmodede han officielt om, at der måtte tilsikres ham adgang til uhindret af den Lundtske koncession at benytte kryoliten, og at han måtte få den leveret af Handelen med dennes skibe. Indenrigsministeriet bestemte den 29. marts 1853 (jfr. Lundts koncession), at brydning af kryolit ved Ivigtut var forbeholdt Den grønlandske Handel. Det bestemtes videre, at en passende del heraf skulle overlades til Julius Thomsen mod en billig betaling. Handelen gav på grundlag heraf dr. Rink som inspektør for Sydgrønland ordre til, at der foranstaltedes brudt et passende antal tønder kryolit. Rink fandt, at man herved kunne skaffe udliggeren ved Arsuruk bødker *Mathiessen* en velkommen indtægt. Det lykkedes da også denne, »skønt ikke uden Savn, ved Anvendelse af Konebaad«, at få indsamlet 40 tdr. og få det transporteret ud til en naturhavn ved fjordmundingen. Der viste sig imidlertid ingen skibsmulighed i 1853 for at få den brudte mængde hjemsendt.

Da Julius Thomsen således ikke kunne opfylde patentets betingelser om, at fabrikationen skulle være i gang inden et år efter eneretsbevillingens udstedelse, indsendte

cand. polyt. *Howitz* på den i udlandet værende *Thomsens* og egne vegne den 23. januar 1854 et andragende til kongen om, at eneretten – der efter patentet skulle være fortabt, fordi industriel produktion ikke var sat i gang – ikke måtte fortabes, med mindre en fabrikation ikke var tilvejebragt inden et tidsrum af 8 måneder efter, at den nødvendige mængde kryolit var kommet til Danmark. Endvidere androges der om, at der, hvis den nødvendige kryolit ikke kunne skaffes ved Handelens foranstaltning, måtte blive givet ansøgeren tilladelse til selv at bryde kryoliten og selv lade den bringe til Danmark.

Indenrigsministeriet imødekom delvis andragendets første punkt ved at bestemme, at fabrikationen først skulle være i gang inden den 23. januar 1855 og resolverede med hensyn til retten til at foretage brydning i Grønland, at man ikke ville give *Thomsen* og *Howitz* den ønskede koncession. Ministeriet fremhævede dog overfor handelsdirektionen ønskeligheden af, at der stilledes et dansk fartøj til disposition for den udstedsbestyrer, som havde påtaget sig at lade kryoliten bryde, og til at foretage den lokale transport af mineralet fra fjorden til den ved kysten beliggende havn.

Den 12. marts 1854 skrev *Howitz* direkte til udstedsbestyrer *Mathiessen* og bad om nogle oplysninger om de stedlige forhold; *Mathiessen* svarede den 24. juni s.å. bl.a.: »Det Stykke Land, hvorpå Kryolithen findes, lader sig ikke nøjagtigt udmaale, da Kryolithen tildels strækker sig ind under et Fjæld; den tilsyneladende Overflade af den hvide Kryolith er omtrent 2000 □ Al. Tykkelsen lader sig endnu mindre bestemme, da det endnu udbrudte Kryolith er taget af Overfladen, dog antager jeg, at Laget er mere end 2 Alen tykt.«

Medens der i 1854 hjemkom 56 tdr., kom der i 1855 kun 3 tdr. Om årsagen hertil skriver kolonibestyrer *Jensen* i *Frederikshåb* den 1. august 1855: »... Jeg har skriftlig anmodet Skipper *Baade* om at anløbe *Kajaraliks Havn* for at indtage Kryolithen, men han gik Havnen forbi til *Julianehaab*, desuden erklærede han ikke at have Plads i Skibet til nævnte Kryolith. Til fremtidig at fortsætte og bryde nævnte Mineral kjender jeg ingen anden og mindre bekostelig Maade end den, som nu bruges, men for at være sikker på, at det hvert Aar kommer hjem, vilde det være bedst, at Skipperen, som besejler *Julianehaab*, blev beordret til at anløbe *Kajaralik*, helst ved hjemgaende og der indtage Mineralet; thi det kunde let hælde, at ikke et tilstrækkeligt Quantum om Foraaret var tilvejebragt ved Skibets Ankomst.«

Den meget ringe hjemsendelse i 1855 – vel også frygten for at miste patentrettighederne – foranledigede, at *Thomsen* og *Howitz* påny henvendte sig til Indenrigsministeriet den 28. januar 1856 og bad om at måtte få al den kryolit, der nedsendtes fra Grønland, eventuelt til en højere pris end den, de hidtil havde betalt, samt om ret til selv at sende skibe til Grønland for at bryde kryolit, således at der som betaling til staten stilledes det ledige skibsrum på opfarten til Handelens rådighed for en meget modereret fragt. Når to unge polytekniske kandidater kunne vove så stor kapital, var det fordi

C. F. Tietgen ad anden vej havde fået interesse for dette sjældne mineral og havde overtaget risikoen mod at få ret til mod en afgift til patenthaverne at overtage kryolit. *)

Sagen fik nu et hurtigere forløb end tidligere henvendelser. Den oversendtes til Handelsdirektionen den 31. januar; denne svarede den 18. februar, hvorefter Indenrigsministeriet gav ansøgeren det endelige svar den 5. marts 1856.

I handelsdirektionens redegørelse fremhævedes det, at der i 1855 ikke havde været transportmuligheder (underforstået, at Handelens egne produkter måtte være eksporteret først), men den har givet dr. Rink besked om, at når en jagt, der kan transportere kryoliten fra Ivigtut ud til den naturlige kysthavn, kan undværes, ville den blive sat ind i det pågældende arbejde mod, at Handelen fik sine omkostninger dækket. Handelsdirektionen ville endvidere ved første postlejlighed give dr. Rink besked om at foretage en nøjagtig undersøgelse af stedet, hvor kryoliten findes, og derefter give oplysning herom, således at direktionen det kommende efterår kunne fremsætte et endeligt forslag.

Således kom det imidlertid ikke til at gå, idet der nu var stærke kræfter i gang for at fremskynde en afgørelse. Allerede den 5. marts skrev Indenrigsministeriet til Thomsen og Howitz og meddelte, at ministeriet havde anmodet Handelen om, at der allerede i 1856 med dennes skibe nedsendtes et passende kvantum kryolit i det mindste 200 tdr. »saafremt der hertil maatte have Plads« samt at der fra ministeriets side »intet vides at erindre imod at de, saafremt det maatte anses nødvendigt, selv opsendte et Skib til Grønland for at faa Kryolithen hentet under Forudsætning af, at de kunde komme overens med Handelsdirektionen om de nærmere Betingelser for en saadan Expedition, hvorhos man dog har ment at burde henlede Opmærksomheden paa den Fare, der kunde være forbunden med at lade et større Skib anløbe Arkisut for at modtage det omhandlede Mineral, og at det saaledes turde være nødvendigt at benytte mindre Fartøjer til at bringe Mineralet fra Brudet til et passende Udskibningssted.«

Efter nogle forhandlinger frem og tilbage skriver *C. F. Tietgen* den 31. maj 1856 til Handelsdirektionen, at han har købt Skonnertskibet »Sønderjylland« til en ekspedition til Arkisut for at bryde kryolit og anmoder om, at overstyrmand *Brockmann* måtte få tilladelse til at føre skibet, og at der gaves ham den fornødne instruks.

Skibet kom også af sted, og under ledelse af Tietgens forretningsmæssige befuldmægtigede *S. Rygaard* opførtes der et hus ved Ivigtut, og den første egentlige kryolitlast hjemtoges. Udstedsbestyrer Mathiessen hjemsendte samtidig en specificeret regning over hans udgifter ved kontrollen på ialt 12 Rd. 76 Sk. Den største post heri var 8 Rd. 64 Sk. til 4 grønlændere, der for en daglig betaling af 18 Sk. og 1 pund hårdt brød på 8 dage havde foretaget opmålingen.

Allerede den 15. oktober s.å. indsendte Thomsen og Howitz et nyt andragende om

*) Jfr. nærmere *C. F. Jarl*: Fabrikken Øresund 1859-1909, hvor den mere forretningsmæssige og tekniske side af kryolitens historie er behandlet.

ret til fortsat brydning, og ved kgl. resolution af 29. marts 1857 fik de tilladelse til i 1857 og 1858 at bryde og hente kryolit, dog ikke mere end 3 à 4 og mindst een skibsladning årligt. Som afgift skulle leveres 10 à 12 % af den fra Grønland udførte kryolit. Denne kunne Handelen lade bortsælge ved offentlig auktion, dog at Handelen, hvis mængden ikke var tilstrækkelig, skulle kunne få indtil 20 %.

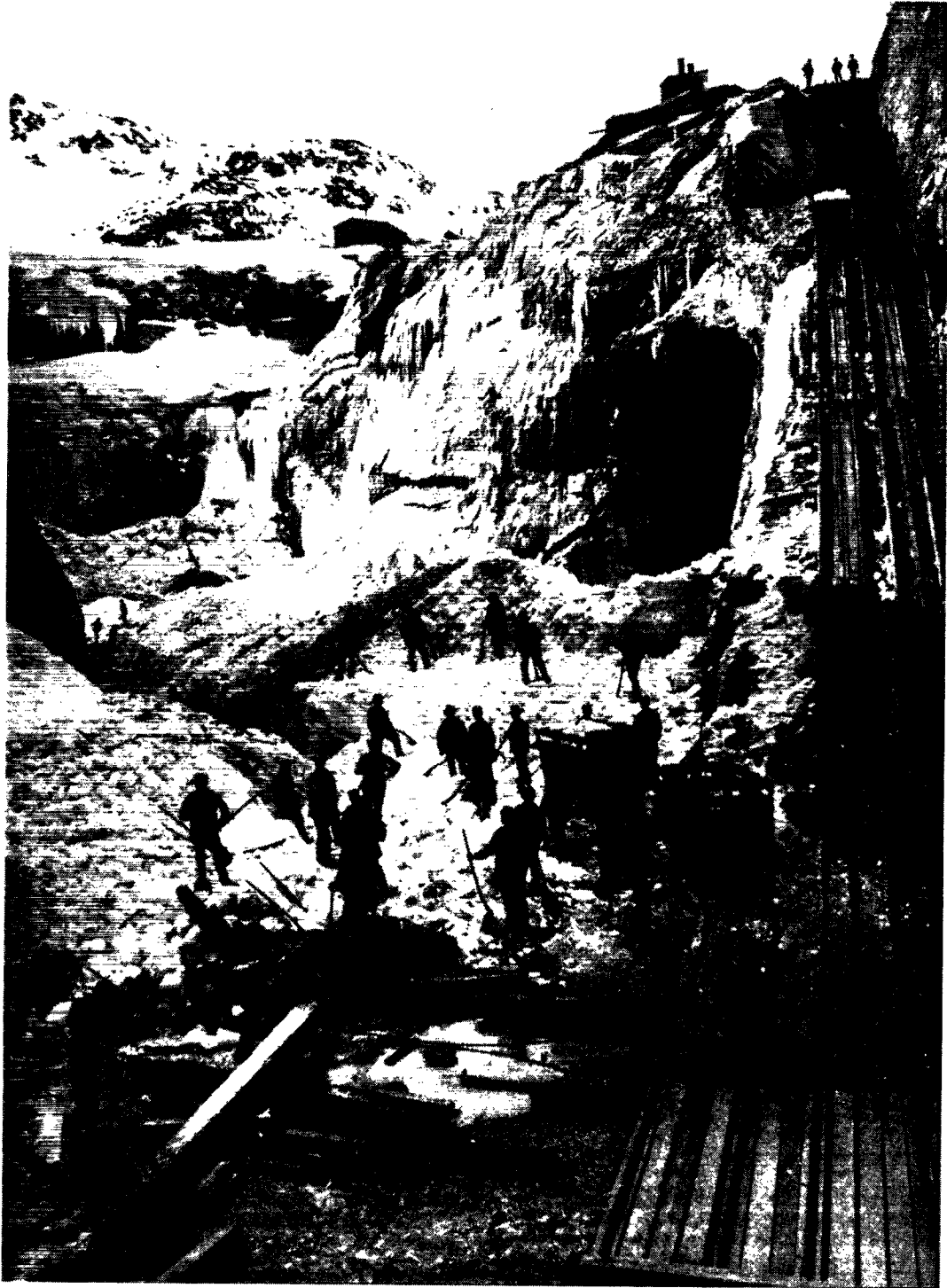
Den videre udvikling af de af staten givne koncessioner til brydning af kryolit ved Ivigtut i det følgende halve århundrede er skildret i C. F. Jarls nævnte bog, hvortil henvises.

For helt at forstå begivenhederne omkring brydningen af kryolit i Ivigtut i 1856 må læserne erindre den Lundt givne koncession til minebrydning i Grønland og det i 1853 tagne forbehold om, at brydning af kryolit ved Ivigtut var overladt til Handelen, et forbehold, der blev gentaget, da Lundt's koncession den 31. maj 1854 blev forlænget i 25 år og udvidet til også at omfatte etatsråd *Westenholz*, idet bemærkes at de Lundtske kapitalinteresser mere og mere fik et engelsk præg.

Da nu Thomsen og Howitz i 1856 havde fået tilladelse til at sende et skib til Ivigtut, foruroligedes de Lundtske kredse, og den 19. maj 1856 afgav den engelske ingeniør *Taylor* en længere redegørelse for sin virksomhed i Ivigtut. Han havde første gang været deroppe sammen med Lundt i 1850 og havde da brudt 500 Pd. kryolit og 2000 Pd. blyerts. I 1853 var han taget derop for at tage mere blyerts og kryolit, men havde mødt forbud herimod fra inspektøren. I 1854 var han taget derop igen og havde fortsat at bearbejde den i kryoliten liggende blyåre. Den udhuggede kryolit var ikke medtaget, fordi blyertsen havde en værdi af 24 £ pr. ton, medens kryoliten kun var ca. 9 £ værd.

Under arbejdet i 1854 havde Taylor bl. a. sænket en skakt på 30 fod ned i kryolitforekomsten og endvidere bygget 5 huse. Da disse, bådene, blyertsen og tømmeret lå på kryoliten, ville ingen kunne arbejde ordentlig i kryoliten »uden at forstyrre vor Ejendom, og dersom Fremmede skulde have Lov til at arbejde med Cryolithen ved Arkisut, maatte vi tage vore Huse ned og flytte alt, hvad der tilhører os, andetsteds hen; dette vilde saaledes medføre en Tilintetgørelse af det grønlandske Mine Selskabs Ejendom. Cryolithen med Undtagelse af en lille Deel kan ikke blive arbejdet uden at der maa krydses ind paa Blyet og Kobberet, hvilket er erkendt at tilhøre os.« Endvidere gøres der opmærksom på, at hvis kryoliten brydes, kan man ikke undgå at fjerne det »Værn, den nu danner mellem vor Mine og Havet, at Fremmede som kommer for Cryolithens Skyld vilde borttage den løse Cryolith, der er blevet brudt ud på vor Bekostning, og at derfor Concession for Andre til at arbejde Cryolithen ud vil være en Uretfærdigheds Handling mod det Selskab, som har været det første til at begynde denne Gren af Virksomhed i det danske Grønland og paa dette Foretagende har anvendt store Summer.«

Samtidig med på denne basis at protestere mod den Thomsen og Howitz givne til-

Det åbne kryolilbrud i 1890.

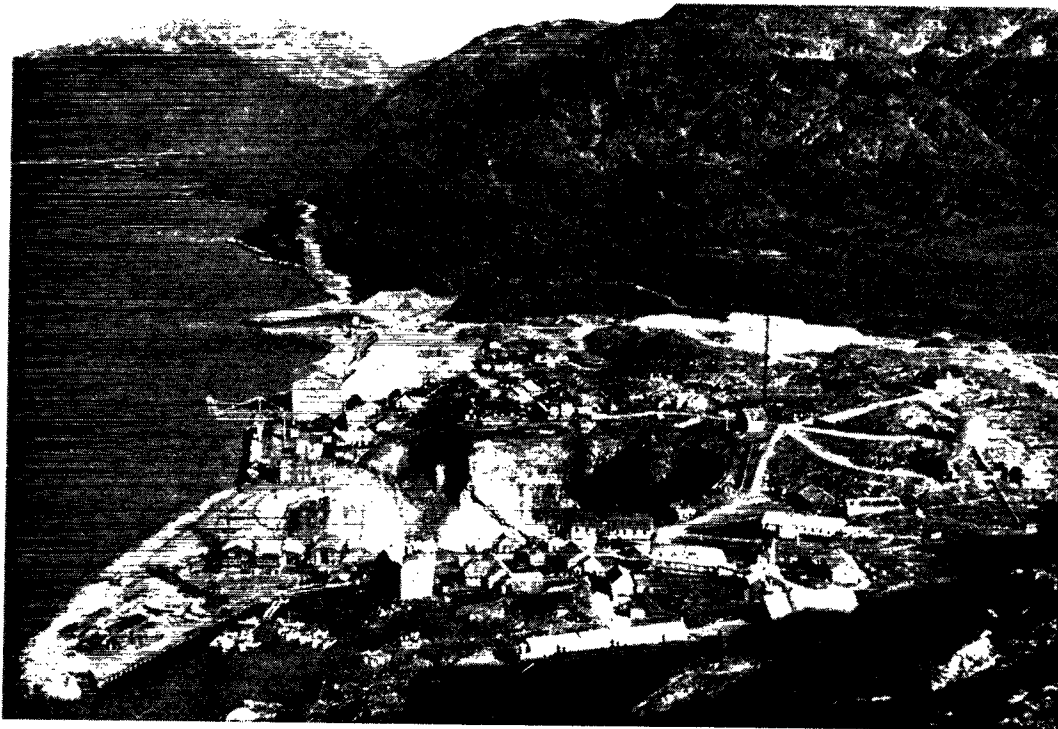
ladelse til at sende et skib til Ivigtut for at hente kryolit anmodede *Westenholz* om en udvidelse af den Lundt og ham givne koncession på en række områder, herunder som punkt 5, at forbudet i koncessionen af 1854 mod at bryde kryolit måtte hæves. Uden her at gå ind på de andre punkter af ministeriets svar af 31. maj 1856 kan det oplyses, at man fastholdt Handelens rettigheder i Ivigtut, men for at være imødekommende gav *Westenholz'* interessentskab tilladelse til i 1856 at sende et skib til Ivigtut efter kryolit mod erlæggelse af en betaling af 3 Rd. pr. tønde, samt på den betingelse, at den brydning, der samtidig foretoges for Handelens regning eller af private ikke på nogen måde måtte forhindres. Det tilføjedes, at det ville blive Thomsen og Howitz betydet, at de måtte indrette deres eftersøgning og brydning af kryolit således, at arbejdet i interessentskabets blymine ikke forstyrredes.

Foranlediget ved denne afgørelse sendte etatsråd R. *Westenholz'* broder *A. Westenholz* allerede den 3. juni ministeriet en skarp protest. I denne fremhævedes, at det var Lundts interessentskab, der havde gjort kryoliten internationalt kendt som handelsvare, ligesom der under henvisning til koncessionen protesteredes skarpt imod, at der skulle kunne foreskrives en afgift til staten af 3 Rd. pr. tønde. Endvidere gjordes der indsigelse imod, at Thomsen og Howitz eller Handelen borttog noget af den kryolit, som interessentskabet havde brudt og hidtil havde anset for sin ejendom.

I et endnu skarpere svar af 7. juni fremhævede Indenrigsministeriet, at interessentskabet ifølge de givne bevillinger »vare aldeles udelukkede fra al Adgang til Cryolithbrudet ved bemeldte sted, hvis Afbenyttelse derimod udtrykkelig var forbeholdt Den kongelige Handel, og naar det er anført, at det ommeldte Cryolithbrud ikke kan adskilles fra den af Entreprenørerne ved Stedet aabnede Blymine, hvis Besiddelse ikke disputeres Entreprenørerne, er dette saa langt fra at indeholde nogen Hjemmel for disse til at bemægtige dem Cryolithen, at det meget mere involverer, at de heller ikke har nogen Ret til den derværende Blyerts.« Alligevel havde ministeriet for at være imødekommende mod interessentskabet givet dette ret til at hjemtage en kryolitladning.

Denne korrespondance blev indledningen til, at regeringen i de følgende år gennem koncessioner til forskellige private interessegrupper søgte at etablere konkurrence om udnyttelsen af kryolitforekomsten ved Ivigtut, således som det er nærmere beskrevet i Jarls tidligere omtalte bog.

Disse bestræbelser førte imidlertid ikke til et tilfredsstillende resultat for nogen af parterne, men i 1865 overtog det nystiftede selskab, *Kryolith Mine og Handels Selskabet*, den Thomsen og Howitz givne koncession på at bryde kryolit inden for hele det område, hvor denne kendtes. Koncessionen er flere gange blevet fornyet. Ved dens sidste udløb i 1940 dannedes det nuværende *Kryolitselskabet Øresund A/S* som et resultat af det mangeårige samarbejde imellem de tre interesserede parter, *Kryolith Mine og Handels Selskabet* som gammel koncessionshaver og udnytter af minen i Ivigtut, *Øre-*

Ivigtut 1956.

Foto: Hans Pauli

sunds kemiske Fabriker, som med små ændringer i selskabsformen siden 1859 havde rensset og solgt kryoliten fra København, og som i tidens løb havde haft langvarige kontrakter med førnævnte selskab, og staten, som altid havde givet koncessionerne.

Derved er de offentlige og private interesser blevet helt koordinerede.

Kryolitens betydning for det danske arbejde i Grønland, ikke mindst i den lange periode, hvor det forlangtes, at det danske grønlandsarbejde skulle hvile økonomisk i sig selv, har så ofte været omtalt og er så almindelig kendt, at jeg ikke skal trætte læserne med yderligere tal og redegørelser herfor.

Dog kan det vedrørende selve brydningen i Ivigtut oplyses, at der i den senere tid, navnlig inden for den sidste menneskealder, har fundet en kolossal stigning sted, ikke mindst på basis af den tekniske udvikling, medens man i København og tillige i Natrona, Pennsylvania, U.S.A., hvor rensningen stadigvæk finder sted, trods den store stigning af urenhederne i den modtagne råkryolit, vedblivende har været i stand til at fremstille rensset kryolit i salgbare kvaliteter egnet til de varierende markeder.

Da hele arbejdet i Grønland får en væsentlig del af de økonomiske fordele ved kryolitarbejdet, er der al mulig anledning til at benytte hundredårsdagen til at mindes de afdøde og takke de nulevende for den store indsats, der herved er ydet.